تاریخچهٔ ادبیات فانتزی

www.ketab.ir

سرشناسه: مندلسون، فارا، ۱۹۶۸- م.: Mendlesohn, Farah
عنوان و نام پدیدآور: تاریخچه‌ی ادبیات فانتزی/ نویسندگان ادوارد جیمز، فارا مندلسون؛ مترجم سمیه گنجی؛ ویراستار فرزاد فرید.
مشخصات نشر: [تهران]: انتشارات پریان، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: ۴۰۵ ص.
شابک: ۴-۶۶-۷۰۵۸-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
یادداشت: عنوان اصلی: The History of Fantasy, 2nd ed., c2012...S
موضوع: ادبیات خیالی -- تاریخ و نقد: Fantasy literature -- History and criticism
شناسه‌ی افزوده: جیمز، ادوارد، ۱۹۷۴- James, Edward
شناسه‌ی افزوده: گنجی، سمیه، ۱۳۶۰ -، مترجم
رده‌بندی کنگره: PN۵۶
رده‌بندی دیویی: ۸۰۹/۹۱۵
شماره‌ی کتابشناسی ملی: ۵۴۸۹۸۸۵

ناشر: پریان
تاریخچه‌ی ادبیات فانتزی
نویسندگان: ادوارد جیمز ـ فارا مندلسون
مترجم: سمیه گنجی
ویراستار: فرزاد فربد
نمایه: زهرا جلال‌زاده
طراح جلد: حسن کریم‌زاده
طراح گرافیک: حسین کریم‌زاده
ناظر فنی: انوشه صادقی‌آزاد
شابک: ۴-۶۶-۷۰۵۸-۶۰۰-۹۷۸
شمارگان: ۵۰۰ نسخه
بها: ۹۵۰۰۰ تومان
نوبت چاپ: اول ۱۳۹۹
چاپ و صحافی: پردیس
تمام حقوق چاپ و نشر محفوظ و متعلق به ناشر است
نشانی: تهران، میدان رسالت، خیابان نیروی دریایی، کوچه‌ی کاشانی، پلاک ۱۲، واحد ۲
تلفن: ۷۷۴۵۷۵۴۷

www.ketab.ir

فهرست

مقدمه ۹
از افسانه تا جادو ۱۹
۱۹۵۰-۱۹۰۰ ..... ۵۳
تالکین و لوییس ۸۷
دهه‌ی پنجاه ۱۰۷
دهه‌ی شصت ۱۲۹
دهه‌ی هفتاد ۱۵۳
دهه‌ی هشتاد ۱۹۵
دهه‌ی نود ۲۳۳
پولمن، رولینگ، پرچت ۲۶۹
۲۰۱۰-۲۰۰۰ ..... ۲۸۹
انواع فانتزی ۳۴۳

www.ketab.ir

مقدمه

در زمان نگارش این کتاب، سی‌ونه فیلم از چهل فیلم پرفروش برتر در سراسر دنیا فیلم‌نامه‌ی فانتزی یا علمی‌تخیلی دارند. جِی. کی. رولینگ یکی از پرفروش‌ترین نویسندگان دنیاست. کتاب‌های تری پرچت[1] مستقیم به فهرست پرفروش‌های جلدسخت می‌روند. محصولات همبسته‌ی[1] جنگ ستارگان بر فهرست کتاب‌های جلدکاغذی نیویورک تایمز تسلط دارند. یک برنامه‌ی تلویزیونی در مورد چیرلیدری[2] که خون‌آشام‌ها را می‌کشد تبدیل به آیینی موفق برای تلویزیون در دهه‌ی نود شد و احیای فانتزی تلویزیونی را جرقه زد. ارباب حلقه‌های جِی. آر. آر. تالکین که هرگز از دایره‌ی چاپ خارج نشده تقریباً همیشه در صدر تمام نظرسنجی‌های کتاب‌های محبوب در بریتانیا در قرن بیستم است. در قفسه‌های داستانی، گویا نویسندگان جوان بسیار راحت از داستان رئالیسم به دامن شگفتی‌آفرینی سُر می‌خورند و جابه‌جا می‌شوند. بااین‌وجود مشکلی هم در کار است. سوزانا

---

۱. Tie-in محصولات همراه کتاب یا فیلم. م.

۲. (cheerleader) فردی است که تماشاچیان یک مسابقه‌ی ورزشی را سر ذوق می‌آورد تا تیم مورد علاقه‌شان را تشویق کنند. امروز در فرهنگ امریکایی این زمینه از تشویق ساده‌ی تیمی خارج شده و به‌خودی خود نیز جنبه‌ی رقابت مستقلی پیدا کرده است که عموماً دختران دبیرستانی به آن توجه نشان می‌دهند و نوعی وجه‌ی برتری برای اعضای آن شکل می‌گیرد. م.

www.ketab.ir

کلارک[۲] و دیوید میچل[۳] در اوایل قرن بیست‌ویکم با جاناتان استرنج و آقای نورل[۴] و ابر اطلس[۱] تحسین منتقدان و بازار را به دست آوردند. کتاب‌هاشان را تمام هواداران فانتزی می‌شناسند و آن‌ها را به‌عنوان نویسندگان داستان به دنیا معرفی کردند. درحالی‌که حضور و تسلط پیشین تالکین و محبوبیت رولینگ و فیلیپ پولمن[۵] با ظهور جامعه‌ی نوجوانان به کناری رانده شد. بحث بر سر آن بود که مدافعان فانتزی مجبور شدند برای ویژگی‌های مناسب بزرگسالان وارد بحث شوند. (چندان که شمار فانتزی‌های کودکان که این‌جا مورد بحث قرار خواهند گرفت نشان می‌دهد باید این ایده را به چالش کشید. این تصور را که نمی‌توان تنها یک شکل مناسب برای بزرگسالان درنظر گرفت.) وقتی که رولینگ و پولمن نامزد جایزه‌ی ویت‌برد[۶] شدند فریاد جمعی و خشمگین تشکیلات ادبیاتی برخاست. حتی درحالی‌که فانتزی محبوبیت روز افزون پیدا می‌کرد منتقدان می‌کوشیدند «آثار خوب» را جدا کنند و ادعا می‌کردند این‌ها «فانتزی» نیستند. مثل اتفاقی که برای جاناتان لتم[۷] و جینت وینترسن[۸] رخ داد. بااین‌حال، مارگارت دودی[۹] گفت: «وقتی رمان‌های نویسندگان تحسین‌شده [الیزابت] گیلبرت و ایزابل آلنده] با داستان بارون‌هایی سروکار دارند که در درخت زندگی می‌کنند و دخترانی که مرغ‌های سبز دارند زمان آن رسیده که دست از وانمود کردن برداریم که خواسته‌ی اصلی فعل طولانی‌مدت نشان دادن چیزی «واقعی» بودن است.»[۲]

این همه بسیار عجیب به‌نظر می‌آید. قطعاً فانتزی، اژدها و الف و چوب‌جارو و پری و روح و خون‌آشام است و هر چیزی که شب‌زی و شب‌رنگ باشد. مشکل، چنان‌که در این کتاب خواهیم دید، آن است که وقتی این مسأله را برای نویسندگان جدیدی توضیح می‌دهیم که ادعا می‌کند کارش فانتزی نیست هم‌زمان فانتزی‌نویسان بسیاری هستند که آثارشان هیچ‌یک از مسائل بالا را در بر نمی‌گیرد ولی چیزی در کارشان هست که آن‌ها را به‌عنوان نویسنده‌ی فانتزی معرفی می‌کند (مثلاً سه‌گانه‌ی گورمن گاست[۱۱] نوشته‌ی مروین پیک[۱۲] یا سریال تلویزیونی گمشده[۳]).

ما (منظور از «ما» این‌جا دو نویسنده‌ی کتاب حاضر است تا نشان دهیم علایق متفاوتی به انواع فانتزی داریم) قصد نداریم درگیر مباحث فرهنگی شویم که فانتزی را به حاشیه می‌برند گرچه خطوط کلی و خاستگاه آن‌ها را نشان خواهیم داد. کتاب حاضر به این بسنده می‌کند که بر

1. Cloud Atlas

۲. [پانویس از نویسندگان است] م. مودی، تاریخ واقعی رمان، نیو برانزویک (New Brunswick): انتشارات دانشگاه رونگرز (Rutgers University Press)، ۱۹۹۷، ۴۷۰.

3. Lost

www.ketab.ir

نویسندگانی متمرکز شـود که باافتخار خود را فانتزی‌نویس می‌دانند و کتاب‌هاشان به‌شکل کتاب قانون ادبیات فانتزی درآمده‌اند. کتابِ پیشِ رو، انواع مختلفی از فانتزی را بررسی می‌کند ازجمله فانتزی هراس، داسـتان ارواح و فانتزی کودکان. گرچه دغدغه‌ی اصلی ما شـکل نوشـتاری است به آثار شـگفت‌انگیزی که در رسانه‌های دیگر تولید شـده‌اند، نقاشی، کامیک، فیلم و تلویزیون نیز نگاهی خواهیم کرد. اگرچه به‌دلیل کمبود فضا به‌ناچار گزینشـی عمل کرده‌ایم و شـاید طعنه‌آمیز باشـد که هیچ علاقه به فانتزی در رسانه‌ای خاص بیشتر می‌شود کمتر می‌توانیم به آن بپردازیم. بنابرایـن به‌عنوان مثـال، در فصول اولیه بیشـتر به هنر می‌پردازیـم، به زمانی که نویسـندگان و هنرمندان افراد واحدی بودند و هنر فانتزی مسیر مستقلی یافت.

بدیهی‌تریـن سـاختار فانتزی در ادبیات و هنر وجود امری غیرممکن و توضیح‌ناپذیر اسـت. با چنین معیاری به‌شـکلی کامل می‌توان داسـتان علمی را از داسـتان فانتزی جدا کرد زیرا مورد اول شاید با موارد غیرممکن بسیاری سروکار داشته باشد لیکن همه‌چیز را توضیح‌پذیر در نظر می‌گیرد. ولی فانتزی در عوض توضیح، بیشـتر رده‌ای هراسـی به جا می‌گذارد که هـر دوِ این ملاک‌ها را پوشـش می‌دهد. علاوه بر این، از حیث زیبایی‌شناسی هم مسأله‌ی توضیحی خاص مطرح است. متون بسـیاری هسـتند که اگر برای خواننده‌ای چاپ شوند که انتظار دارد چیزی «غیرواقعی» بخواند فانتزی قلمداد می‌شـوند. بااین‌وجود، متون مذکور ممکن اسـت از ذهن کسـانی برخاسته باشد که عقیده‌شـان در مورد مرز میان «واقعیت» و «خیال» متفاوت اسـت. جان کلوت[۱۳] که ازهرنظر منتقدی مهم اسـت، اصطلاح «مَه‌ریشه»[۱] را برای متونی باب کرد که آغاز شده و هم‌چنان به‌عنوان نقطه‌ی مرجع کار خود را ادامه می‌دهند. بدین‌ترتیب، کتاب سفر زائر راه می‌تواند متن «مه‌ریشه»ای برای فانتزی مدرن خواند ولی اگر صرفاً نویسنده مد نظر باشد و ساختار رؤیای بهم که الهام‌بخش او بوده، این اثر حتی ذره‌ای هم فانتزی قلمداد نمی‌شـود. بسیاری از متون رئالیسم جادویی را که از آمریـکای لاتین و آمریکای جنوبی می‌آیند می‌توان برای خواننده‌ی فانتزی، فانتزی شـمرد ولی این‌ها با قرائتی روشـن نسـبت به فوق‌طبیعت نوشـته شـده‌اند. فوق‌طبیعتی که همراه و مقارن با طبیعت حیات دارد.

گام دوم برای تعریف فانتزی، دیدگاه تاریخی است. منتقدانی مانند برایان استبل‌فورد[۱۴] و آدام

---

۱. به‌معنای ریشه‌ی اصلی گیاه است. م.

2. The Pilgrim's Progress

www.ketab.ir

رابرتس[۱۵] چنین بحث می‌کنند که در میانه‌ی قرن هجدهم، فانتزی ماده‌ی خام هنرِ خودآگاه[۱] شد. پس اوج‌گیری هنر و ادبیات فانتزی در اواخر قرن هجدهم پاسخی است به جنبش روشن‌فکری، به اوج‌گیری معاصر ادبیات و هنر تقلیدی[۲]. نمی‌توان تجلی هنری امری ناممکن را در اختیار داشت مگر آن‌که از محدودیت‌های امور ممکن علمی تصور روشنی داشته باشیم. ولی ممکن است پاسخ زمان گذشته نسبت به امور خیالی را درست متوجه نشویم. اجرای به نسبت متأخری از نمایشی متعلق به اوایل قرن هفدهم، مکبث، از این حیث توجه را به‌خود جلب کرد که ثابت شده است هیچ و حتی ذره‌ای امور فوق‌طبیعی در نمایش‌نامه رخ نمی‌دهد. آیا این متن (و نیز متن حکایت رمستانی) زودباوری نویسنده و مخاطب را نشان می‌دهد؟ یا نویسنده‌ای شکاک، مخاطب منطقی خود را دعوت می‌کند که شاهی را (جیمز ششم، شاه اسکاتلند و اولین شاه انگلستان را) مورد تمسخر قرار دهد؟ شاهی که می‌گفتند در جادوگری و امور فوق‌طبیعی دست دارد؟ اگر مورد اخیر باشد، باید خودآگاهی حداقل تا دو قرن پیش، عقب ببریم.

نگرش سوم به فانتزی به واسطه‌ی فرضیه‌های محققان فانتزی است که به این شاخه علاقه دارند. به‌رغم محبوبیت این زمینه، بیشتر محققان، نسبت به فانتزی اهمال ورزیده‌اند و تنها معدودی متخصص برجسته در این زمینه وجود دارد. کاترین هیوم[۱۶]، فانتزی را به واسطه‌ی واکنش‌های روان‌شناختی و زیبایی‌شناسی هنری آن نسبت به هنر تقلیدی بررسی می‌کند. نظر زُوتان تودوروف[۱۷] در مورد فانتزی، این زمینه را تا حد یک تراشه‌ی بسیار باریک تقلیل می‌دهد. در این تراشه‌ی باریک، تنها متونی که حاوی «تردید» شنونده خیالی قلمداد می‌شوند. مشهورترین این‌ها، چرخش پیچ گشتی (۱۸۹۸)، نوشته‌ی هنری جیمز[۱۸] است که در آن خواننده خود باید تصمیم بگیرد که فانتزی «واقعی» است یا نه. رزمری جکسن[۳] می‌پندارد که فانتزی «ادبیات امیال» است. اصطلاحی که توسط علاقه‌مندان به روان‌شناسی تخیل ساخته شد. جکسن بحث هم می‌کند که فانتزی، ذاتاً رو به براندازی[۴] دارد و گزینه‌های دیگری به‌ازای آن برای فرار از «دنیای واقعی» ارائه می‌دهد. ازنظرِ کالین من‌لاو[۱۹]، فانتزی شکلی از استعاره است و مزیتی که او انتخاب می‌کند از این‌جهت بسیار رنگارنگ و متنوع هستند. کتاب ما فرض را بر این می‌گذارد که اگر به نقد ادبی و ارائه‌ی تعریفی از فانتزی علاقه‌مند هستید باید پیش رفته و آثار این نویسندگان را بخوانید. چهار

1. self conscious | 2. mimesis | 3. Rosemary Jackson | 4. Jackson, Rosemary *Fantasy: The Literature of Subversion* (London, Methuen, 1981)

www.ketab.ir

متخصصی که از کتاب حاضر از فرضیه‌های آن‌ها بهره می‌برد عبارتند از مایکل مورکاک[۲۰]، که کتابش، جادوگری و عاشقانه‌ی جنون[1] با انتخاب زبان نوشتاری خاص خود، جایگاه فانتزی را مشخص می‌کند؛ برایان اتبری[۲۱]، که کتاب فنون فانتزیِ او، با هسته‌ای نامعلوم و هاله‌ای حتی مبهم‌تر، فانتزی را تحت‌عنوان «دسته‌ی خواب‌دار» به خواننده می‌شناساند؛ جان کلوت، که دستور زبان فانتزی را در دانش‌نامه‌ی فانتزی خود با استفاده از چهار ضرب می‌سازد، اشتباه، رقت، آگهی، بهبود (گرچه به تازگی «بازگشت» را جایگزین «بهبود» کرده است)[2]؛ و دست آخر، فارا مندلسن، یکی از نویسندگان این کتاب که بلاغت فانتزیِ او، فانتزی را تعدادی دسته‌ی کُرکی می‌بیند که به واسطه‌ی حائلی که خیال وارد متن می‌شوند مفهوم می‌گیرند. هر چهار منتقد، عقیده‌ی مشترکی دارند و فانتزی را به‌شکل محاوره‌ای در حال بیان می‌بینند، چندان که نویسنده می‌نگارد. فانتزی رابطه‌ای است که میان نویسنده‌ی متن و خواننده برقرار می‌شود. بسیاری از بهترین نقدهای ادبیات فانتزی را نویسندگان فانتزی نوشته‌اند. چه از متن‌های رسمی باشد (مقاله‌های سی.اس. لوییس[۲۲]، جی.آر.آر. تالکین، م. جان هریسن[۲۳] و دایانا وین جونز[۲۴] معدودی از معروف‌ترین نمونه‌ها هستند) و چه از صحبت داستان‌هاشان. بسیاری از آثار فانتزی پاسخ مستقیمی هستند در همین زمینه و ما نیز می‌خواهیم در این‌باره اندیشه کنیم.

دست آخر، آن‌هایی هستند که ناشران و بسته‌های فروش‌ترین‌ها تحت عنوان فانتزی می‌فروشند. برای بسیاری، فانتزی را می‌توان از جلد کتابش تشخیص کرد. اژدها، یا جادوگر معمولاً کلید محسوب می شود؛ ولی انسان بربر نیمه‌برهنه (زن یا مرد) شمشیر کشیده هم همین نقش را برعهده دارد. وقتی آثار اصلی روونا اِی. موریل[۲۵] را در یکی از کتاب‌های صدام حسین یافتند این سبک هنری شهرت منفی پیدا کرد. گذشته از این، هنر فانتزی در آثار تصویری هنرمندی خیال‌اندیش به‌نامِ ویلیام بلیک[۲۶] نیز ریشه دارد، در آثار نقاشان گوتیک مثل هنری فیوزلی[۲۷]، و آن‌ها که به انجمن‌های اخوت پیش-رافائلی تعلق داشتند مانند ادوارد برن-جونز[۲۸] و بسیاری از طرح جلدها کمتر به‌واسطه‌ی نشانه قابل شناسایی هستند تا به واسطه‌ی نور و سایه و تاریکی و رنگ پرمایه‌ای که هنرمند به میراث برده است. بیشتر کتاب‌فروشی‌ها بخشی به‌نامِ «فانتزی و علمی‌تخیلی» دارند و آدم انتظار دارد همگی مثل هم باشند. ولی فانتزی به بیرون تراوش می‌کند

1. Wizardry and Wild Romance

۲. (پانویس از نویسنده است) در «Fantastika in the World Storm»، (۲۰۰۷)، http://www.johnclute.co.uk/word/?p=15

www.ketab.ir

و زیر عنوان «ادبیات» می‌رود، در بخش مستقلی به‌نام «هراس» و با اوج گرفتن داستان‌های عاشقانه‌ی ماوراءالطبیعه، حتی تحت عنوان «عاشقانه» هم می‌گنجد. هر یک از این زیر-گونه‌ها، بسته‌های تعیین‌کننده‌ی خود را نیز دارند.

فانتزی که اکنون به محبوب‌ترین گونه‌ی خیالی تبدیل شده زمانی عموزاده‌ی ادبیات علمی‌تخیلی و هراس بود که فراموشش کرده بودند. جایی در میانه‌ی ۱۹۸۰، موازنه جابه‌جا شد و تقریباً دو سوم تمام کتاب‌هایی که اکنون تحت عنوان «فانتزی و ادبیات علمی‌تخیلی» به فروش می‌رسند فانتزی هستند. (نگاه کنید به برآورد سالانه که در لوکاس[۲۹] چاپ شد.) در برآورد اخیر که در میان خوانندگان انجام شد، تقریباً هزار نفر که خود را هوادار ادبیات علمی‌تخیلی می‌خواندند، بیش از سه‌چهارم از جوان‌ترین گروه‌ها بیشتر فانتزی خوانده بودند تا داستان علمی‌تخیلی[۱]. در همین اثنا، موجهای بررسی به قفسه‌های هراس و رمی که در لوکاس حوالی سال ۱۹۹۰ به چاپ رساند از بازاری خبر می‌دهد که موقتاً در حال افول باشد. درحالی که گرایش مذکور، ابتدای قرن معکوس شد، فانتزی هنوز اغلب تحت عنوان «فانتزی» در طبقات کتابخانه جا می‌گیرد و نشانگر آن است که فانتزی، عنوانی است که بازار بهتری دارد.

کتاب حاضر در نظر دارد اصلاح پرکند. درحالی که بسیاری از مردم در باب تعریف فانتزی کنجکاوی کرده‌اند، و جان کلوت و جان گرانت و یاران آن‌ها فانتزی را فهرست کرده‌اند، کتابی در مورد تاریخ کوتاه فانتزی وجود ندارد. کتاب حاضر، با بحثی پیرامون ظهور «فانتزی» به‌عنوان صورت ادبی در قرن هجدهم آغاز می‌شود، و با نگاهی به پشت سر و نمونه‌های پیشین آن: حماسه، عاشقانه‌ها، قصه‌های پریان ادامه می‌دهد. سپس به بالا رفتن و پیشرفت سریع «شاخه‌های» مختلف فانتزی را مورد بررسی قرار خواهد داد. درحالی که فصل دوم و سوم به تأثیر عظیم (گرچه دیرهنگام) دو نویسنده‌ی اواسط قرن بیستم (تالکین و لوییس) می‌پردازد. ادامه‌ی کتاب تقریباً به‌صورت دهه به دهه پیش می‌رود، از ۱۹۵۰ تا اولین دهه‌ی قرن بیست و یکم، به گرایش‌های غالب و نیز به گفت‌وگوهای در حاشیه اشاره می‌کند. بااین‌همه در فصل دهم سعی خواهیم کرد که به تأثیر سه نویسنده‌ی دیگر بپردازیم: رولینگ، پولمن و پرچت که همان اندازه در دهه‌ی پس از سال ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰ تأثیر به‌سزایی گذاشتند که تالکین و لوییس در دهه‌ی پس از ۱۹۵۰ و در

---

۱. (پانویس از نویسندگان است.) ن. ک. به مندلسن، (مین بازی بین کهکشانی، جفرسن (Jefferson)، کارولینای شمالی: انتشارات مک‌فارلند (McFarland)، ۲۰۰۹.

www.ketab.ir

خلال ۱۹۷۰. گرچه به بحث پیرامون برخی آثار غیرانگلیسی می‌پردازیم تأکید بر فانتزی انگلیسی است. متوجه هستیم که چنین کاری این احساس عجیب را رقم می‌زند که فانتزی انگلیسی بر دنیا سلطه دارد ولی چنین امری صرفاً ممکن است از حیث عددی صحت داشته باشد. بنابر دلایل متعدد فرهنگی و اقتصادی، تعداد معدودی از فانتزی‌های ترجمه‌شده وارد بازار انگلستان و آمریکا می‌شود، درحالی‌که نه فقط تعداد قابل‌ملاحظه‌ای از انگلیسی ترجمه می‌شوند بلکه حداقل در اروپا، شمار گسترده‌ای از هواداران فانتزی آثاری که به زبان انگلیسی تهیه می‌شوند می‌خوانند. این‌که گذشته این‌ها، آثاری وارد بازار انگلستان و آمریکا می‌شوند، چه نوشته‌ی ای.تی.ای.[1] باشند، چه هافمن[۳۰]، مورکاک، بورخس، ایزابل آلنده، استرید لینگرن[۳۱] یا میشائل اِنده[۳۲] مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

هدف کتاب حاضر، گرفتن رد بحث پیرامون نویسندگان فانتزی است. نویسندگانی که در حال پیشبرد و گسترش این گونه هستند. کتاب حاضر اشارات بسیار اندکی به منتقدان دارد ولی فهرست بسیار بلندی برای خواندن در اختیار خوانندگان قرار خواهد داد.

1. E.T.A.

www.ketab.ir